

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ АПАРАТУ УПРАВЛІННЯ ВИДАВНИЧОЮ СПРАВОЮ У РРФСР (1919 – 1921 рр.)

Інна ПОЗДНЯКОВА (Кіровоград)

У статті досліджується процес формування централізованого апарату контролю над видавничою справою у радянській Росії, а також висвітлюються деякі аспекти діяльності Державного видавництва в 1919 – 1921 роках

In this article is being researched the process of forming central apparatus of control of publishing house in soviet Russia, and also it is being analyzed some activity aspects of State publishing in 1919-1921

Одним із основних показників рівня свободи суспільства є становище преси в цьому суспільстві. Між державою та суспільством іде постійна боротьба, суспільство прагне бути незалежним, говорити правду, давати певні оцінки, висувати вимоги. Влада зі свого боку намагається накласти табу на критику дій органів влади та загалом на все, що для неї може бути потенційно небезпечним. Саме задля контролю над інформаційними потоками у суспільстві з давніх часів існує інститут цензури.

У літературі є кілька підходів до визначення терміна “цензура”. Відомий радянський юрист М.Федоров наводить наступне визначення: “Цензура – родове поняття. Воно охоплює різні види й форми контролю офіційної влади за інформацією, що друкується та розповсюджується, з метою недопущення або обмеження поширення ідей та відомостей, які визнаються цією владою небажаними або шкідливими” [8, 3].

Санкт-петербурзькій дослідник Г.Жирков наголошує на обмеженості тлумачення інституту цензури тільки через функції певних установ, на його думку: “Цензура – це встановлений у суспільстві режим, який регулює права людини, свободу слова та друку” [9, 5].

Проти спроб обмежити розуміння “радянської цензури” лише діяльністю державних цензурних установ, без урахування різноманітних форм та методів впливу як на засоби масової інформації, так і на творчий процес виступила професор Іллінойського університету Маріанна Текс Чолдін. На її думку, відсутність чітких законодавчих основ діяльності партійних органів та ряд специфічних рис, притаманних радянській бюрократичній системі, призводили до того, що практично будь-який твір міг бути кваліфікований як ідеологічно шкідливий. Саме тому Маріанна Текс Чолдін запропонувала тлумачити поняття “радянська цензура” через термін “всецензура”, під яким, на думку дослідниці, слід розуміти монополізацію всіх сфер духовного та культурного життя, а також вияви придушення будь-якого інакомислення в тоталітарному суспільстві [2, 148 – 149].

У той же час дослідниця звертає увагу на те, що система виховувала в авторах таку рису, як “самоцензура”. Для того, щоб вижити в умовах існування цензури авторам, необхідно було розуміти не тільки те, про що їм не можна писати, а й те, про що вони повинні були писати, коли хотіли, щоб їхні твори друкували. Усвідомивши останнє, автор фактично ставав об’єктом “самоцензури” [15, 10].

Спробу осмислення цензури як суспільного явища здійснив у своїй кандидатській дисертації І.Я.Левченко. Він уперше розглянув такі важливі функції цензури, як ідеологічна та політична, а також їхнє місце в політичній системі влади. На думку дослідника, саме від політичної системи залежить чи стане цензура інструментом придушення інакомислення. Аналізуючи процес становлення радянської цензури, І.Я.Левченко зазначає: “Партія більшовиків спиралася на апарат цензури через наявність глибокої недовіри до власних громадян. Вона орієнтувала систему цензури на утримання радянського суспільства в ізоляції від зовнішнього світу. Більшовицька установка на формування “ нової людини”, наділеної безмежною вірою у комунізм, мобілізувала цензуру на особливу активність у сфері виховання та освіти” [12, 15 – 16].

Ще один санкт-петербурзький дослідник А.Блюм розглядає цензуру більш широко, а саме як: “будь-які способи обмеження свободи слова” [1, 10].

М.Зеленов, автор досліджень з питань впливу інституту цензури на історичну науку, визначає цензуру як: “функцію соціальної (насамперед політичної) системи, якщо обмеження інформації свідомо використовується як мета та метод збереження та посилення наявної системи суспільних відносин” [9, 8].

Але, безперечно, поняття цензури вимагає свого конкретного тлумачення впродовж дослідження всіх етапів існування цього явища.

Метою пропонованої статі є дослідження процесу формування централізованого апарату управління видавничою справою в радянській Росії 1919 – 1921 років.

Після приходу до влади в жовтні 1917 року перед більшовиками постала необхідність боротися за утримання захопленої влади. Не останнє місце в цій боротьбі відводилося друкованому слову, тому з перших днів свого панування вони розпочали діяльність із створення апарату контролю над видавництвами та розповсюдженням друкованої продукції.

Створений 8 листопада 1917 року Народний комісаріат освіти із початку свого існування був покликаний розв’язувати питання розвитку та управління культурними процесами та всією справою народної освіти республіки, але не призначався для цензурної роботи. Власне до травня 1919 року цензурні функції взяли на себе Рада народних комісарів РРФСР та ВЦВК, але повністю контролювати приватне та державне видавництво вони не могли. Необхідно було створити єдиний державний апарат, основним завданням якого передбачалося створення централізованої системи регулювання всієї видавничої діяльності в країні. Саме з виникнення Державного видавництва й розпочався процес централізації.

На 1918 рік Державною комісією з питань освіти було розроблено Декрет, який свідчив про спроби нової влади організувати програму державного видавництва літератури різного спрямування. Безпосередньо функції державного видавничого апарату покладалися на літературно-видавничий відділ Народного комісаріату освіти. У декреті зокрема, зазначалося: “Беручи до уваги чималий рівень безробіття, з одного боку, книжковий голод у країні, з іншого, Державній комісії з питань освіти через її літературно-видавничий відділ та за сприяння відділів позашкільної освіти, шкільних відділів, відділів наук та мистецтва доручається негайно розпочати широку видавничу діяльність” [10, 14].

Наступним кроком до централізації була організація комісії, до якої мали увійти представники Поліграфічного відділу Вищої ради народного господарства, а також представники видавництв ЦВК, ЦК РКП(б), військового комісаріату, комісаріатів народної освіти та юстиції. Міжвідомчій комісії доручалось узяти на облік друкарні, папір, матеріали

та робочі руки, з'ясувати обсяги видавничої діяльності урядових та радянських установ, виробити проект організації апарату для розповсюдження друкованих видань.

Також було створено Комісію з об'єднання видавництв, результати діяльності якої містяться у відповіді Комісії Комітету РКП(б). У ній зазначалося: "Комісія вважає за необхідне об'єднати всі Радянські видавництва та через органічне злиття найбільших з них, тобто видавництва при ЦВК, партійного видавництва "Комуніст", Державного видавництва Комісаріату народної освіти, видавництв при Петроградській та Московській Радах, створити єдиний видавничий центр Загальноросійського масштабу. Не обмежуючись цим, Комісія вважає за необхідне сконцентрувати навколо зазначеного центру видавничу діяльність усіх окремих Комісаріатів та партійного центру, оскільки вона (видавнича діяльність) має загальнокультурний та політичний характер. Центральне видавництво повинно також координувати видавничу роботу всіх наукових та літературних товариств, а також кооперативних та приватних видавництв" [3, 2]. Таким чином, Комісією серед основних завдань єдиного видавничого центру було визначено наступні: робота з централізації видавничої справи в державі, а також регулювання діяльності всіх залучених до процесу видавництва установ. При цьому необхідність централізації визначалася прагненням використати друковані видання з метою ідеологічної підтримки та зміцнення політичного режиму більшовиків.

Хоча можна припустити, що потреба такої концентрації була зумовлена не тільки централізаторською тенденцією держави, а й необхідністю розподілу грошових коштів, порівняно невеликих запасів паперу та зменшених технічних можливостей друкарень. Зокрема, до 1920 року в Росії вироблялося лише 6% того паперу, що споживався у довоєнний час [8, 221].

Зазначена Комісія запропонувала наступну схему побудови Центрального Державного видавництва: "На чолі видавництва має стояти Центральна Редакційна Колегія. У свою чергу Колегія організовує Редакторські відділи з усіх важливих галузях літератури та науки, координує їхню роботу та керує всіма справами видавництва. При Центральній Редакційній Колегії, до якої по можливості мають входити особи різноманітної компетенції, функціонують спеціальні Редакційні відділи, кожний з яких поділяється на більш спеціалізовані Підвідділи. При Центральній Редакції створюється широкий технічний апарат, у центрі якого стоїть Центральна Видавнича Колегія" [3, 2 – 2зв.]. До функцій Центрального Видавництва мало також увійти й управління друкарською справою: "Якщо Центральне Видавництво повинне сконцентрувати у своїх руках усю видавничу справу, то відповідно й друкарська справа повинна концентруватися в його руках. Тому вся частина Поліграфічного Відділу, яка має стосунок до книги, повинна перейти в розпорядження Центрального Видавництва", зазначалося в інструктивних документах [3, 3]. Третьою складовою частиною загальної структури Центрального Державного Видавництва мала стати Центральна Колегія з розповсюдження літератури. За визначенням Комісії з об'єднання видавництв: "У Соціалістичній республіці справа розповсюдження літератури є справою першочергової важливості" [3, 3]. Таким чином створювалися певні матеріальні умови для концентрації видавничої справи в руках держави, а запропонована Комісією схема повністю відповідала тим функціям, які мав виконувати об'єднувальний центр видавничої справи республіки.

Але необхідно зазначити, що хоча запропонована Комісією редакція з незначними змінами була покладена в основу положення про Державне Видавництво РРФСР, за час свого існування Державне видавництво неодноразово змінювало свою структуру. Зміни значною мірою були зумовлені політичною та економічною ситуацією у країні.

Загалом дослідники цієї проблеми виділяють кілька періодів в існуванні Державного видавництва. Перший період (1919 – 1921 рр.) є періодом становлення та початкової діяльності Державного видавництва в умовах громадянської війни, в умовах нестачі ресурсів та слабкої матеріальної бази. Основна діяльність Державного видавництва в цей період була

спрямована на організацію апарату управління, розв'язання питань пов'язаних з дефіцитом паперу й технічних засобів. Другий період (1921 – 1925 рр.) визначався переходом держави до нової економічної політики. Одним з основних завдань Державного видавництва в цей час було створення системи державного регулювання видавничої справи в умовах мирного існування з урахуванням особливостей нової економічної політики [11, 231 – 233].

Перший період існування Державного видавництва починається власне затвердженням ВЦВК положення про Державне Видавництво РРФСР від 21 травня 1919 року. У положенні зазначалося: “1. З метою створення в РРФСР Єдиного Державного апарату друкованого слова видавництва ВЦВК, “Комуніст”, видавництва Комісаріату народної освіти, Петроградської та Московської Рад об'єднуються в єдине Державне видавництво. 2. Державному видавництву підпорядковується видавнича діяльність всіх Народних комісаріатів та відділів ВЦВК, щодо загальнополітичного й культурного видавництва. 3. Державному видавництву підлягає контроль видавничої роботи всіх наукових та літературних товариств, кооперативів та всіх інших видавництв. 4. Державне видавництво створюється при Народному комісаріаті освіти. 5. Державне видавництво подає звіти про свою діяльність через Народний комісаріат освіти до ВЦВК” [4, 1 – 2].

У зв'язку зі створенням єдиного Видавництва Республіки всі попередні постанови Президії та Відділу Друку стосовно видавничої діяльності в м. Москві скасовувалися, натомість встановлювався наступний тимчасовий порядок їхньої діяльності до остаточної організації Державного видавництва: “1. Усі як муніципалізовані на основі Постанови Президії Московської Ради Робітничих і Селянських Депутатів від 23 жовтня 1918 року, так і кооперативні видавництва, а також видавництва наукових та просвітніх товариств зобов'язані повідомити до Відділу Друку в семиденний строк із дня опублікування зазначеної постанови план своєї найближчої діяльності з детальним найменуванням запропонованих до видання книг та запланованої кількості екземплярів. 2. З метою планомірного здійснення контролю та регулювання видавничої діяльності всі передбачені ст.1 видавництва зобов'язані зареєструватися у Відділі Друку та отримати встановлену квитанцію. Видавництва, які не отримали квитанцію, будуть уважатися такими, що припинили своє існування. 5. Всі передбачені ст.1 видавництва не мають права здавати до друку книжки без візи Відділу Друку. Так само і друкарні не мають права приймати без зазначеної візи будь-яку літературу до друку” [5, 18].

Окрім контролю над суто видавничим процесом, під нагляд було поставлено й фінансову діяльність зазначених видавництв. Для затвердження номінальної вартості книг видавництва зобов'язані були надавати калькуляції разом з документами на їхнє виправдання, калькуляції затверджуються Відділом Друку. Затверджена вартість та рік видання друкуються на обкладинці видання. Відповідно до опублікованої раніше постанови видавництва зобов'язані на перше число кожного місяця подавати касові звіти за минулий місяць. Для отримання коштів з поточних рахунків видавництва зобов'язані перед наданням чеків до Ревізіjno-Контрольної Комісії Державного Контролю надати їх для візи до Відділу Друку. Всі видавництва, які до цього часу не мають контрольних комісій, повинні негайно їх обрати. Склад контрольних комісій повідомити до Відділу Друку [7, 29 – 29зв.].

Новостворене Державне видавництво очолив тогочасний публіцист і критик В.В. Воровський. На чолі Державного видавництва стояла Редакційна Колегія, голова та члени якої призначалися Радою народних комісарів за поданням наркома освіти та затверджувалися ВЦВК. Голова Редакційної Колегії за посадою був членом Колегії Народного комісаріату освіти та мав право безпосередньої доповіді як у Раді народних комісарів, так і в Президії ВЦВК [4, 2]. До складу Редакційної Колегії увійшли Бухарін, Скворцов-Степанов, Петровський та інші. На місцях у систему органів Державного видавництва увійшли Відділи друку Рад різного рівня, що було зафіксовано положенням про взаємозв'язки між відділами друку, Державним видавництвом та місцевими виконками. У

ньому зазначалося: “1. Відділи друку чи інші відповідні відділи Рад робітничих і селянських депутатів, будучи відділами місцевих виконкомів, у той же час є органами Державного видавництва у справі контролю та регулювання на місцях видавничої діяльності. 2. Зазначені Відділи керуються у своїй діяльності інструкціями та розпорядженнями Державного видавництва, директивами виконкомів та відповідають перед ними” [5, 136]. Фактично Державне видавництво ставало органом, який повинен був забезпечувати реалізацію урядової політики, спрямованої проти виявів інакомислення через друковані органи.

Саме про таку функцію Державного видавництва свідчить розроблена його співробітниками класифікація. Для всіх оригіналів рукописів, що надходили від радянських і приватних видавництв, було визначено п'ять черг залежно від їхньої важливості для Радянської республіки. Належність матеріалу до тієї чи іншої черги визначала Редакційна Колегія Державного видавництва. Так, до першої черги було внесено: “Агітаційну літературу та видання, що мали бути надруковані в екстреному порядку. До другої черги – посібники для Трудової Школи 1-2-го ступенів та інша література, що мала першочергове значення. Третя черга містила книги, які не ввійшли до перших двох категорій, але в найближчому майбутньому визнаються потрібними. До наступної черги ввійшли потрібні видання, але їх опублікування можна було відкласти до настання кращих технічних умов. І нарешті, п'ята черга охоплювала видання друк яких міг бути відкладений без будь-яких збитків” [6, 138]. З огляду на те, що весь папір для друку було передано в розпорядження Державного видавництва, то воно при визначенні черги одночасно видавало й наряд на папір. Якщо у видавництві папір був відсутній, то для перших двох черг папір надавався обов'язково. З часом практика п'яти черг поступово припиняється, усе частіше проводиться політика заборони окремих видань.

Перехід до нової економічної політики поставив видавничу справу в дещо інші політичні та економічні умови.

Початком непівського періоду у видавничій справі можна вважати 16 грудня 1921 року, коли Державне видавництво було переведене на госпрозрахунок. Оцінку попереднього періоду діяльності Видавництва знаходимо у звіті його редакційного сектора: “Всю свою продукцію Державне видавництво старої формації намагалося раціонально розподілити між споживачами через централізований розподільчий апарат. Цим основним принципом роботи відповідала і редакційна діяльність Державного видавництва, яка головним чином зводилася до обговорення доречності видання книг і до певної міри їх цензурування” [13, 263].

Власне до виявів нової економічної політики у видавничій сфері можна віднести наступні: введення оплати друкованих праць, перехід видавництв на госпрозрахунок, заміна принципу розподілу друкованих творів принципом вільної торгівлі та залучення до видавничої сфери приватного капіталу [14, 10 – 11]. Так, наприклад, 28 листопада 1921 року Радою народних комісарів було прийнято Декрет про платність творів неперіодичного друку. Декретом зазначалося, що книжки, брошури, журнали всім державним установам, громадським організаціям та приватним особам відпускаються тільки за плату. Однак, дозвіл на право торгівлі друкованими творами могли видавати тільки відділи управління виконкомів (так називалися того часу місцеві органи НКВС) [14, 15 – 16].

Логічним результатом запровадження нової економічної політики було розширення приватного сектора і в тому числі поява чималої кількості приватних видавництв, хоча незначна частина приватних видавництв боролася за своє існування ще до запровадження нової економічної політики, незважаючи на те, що Державне видавництво проводило стосовно них досить жорстку політику. Про такий курс свідчать статті тогочасного голови Державного видавництва І.І.Скворцова-Степанова, надруковані в журналі “Книга и революция” (№ 6, 7), у яких він зазначає: “Керівні органи ставляться до приватних видавництв досить ліберально, хоча ці установи підривають державну видавничу справу. По-перше, тим, що платять авторам гонорари значно вищі, ніж Державне видавництво. По-друге,

їхня діяльність на 99% є повторним друкуванням книжок, що вже вийшли. І нарешті, по-третє, приватні видавництва своєю діяльністю можуть відродити інертні до життя літературні сили, а до їхніх редколегій входять люди, далекі від пролетарської диктатури і навіть їй ворожі” [8, 239-240].

Для встановлення нагляду над приватною видавничою справою 18 серпня 1921 року прийнято Постанову Народного комісаріату освіти, якою на Державне видавництво покладено функції із затвердження видавничих планів приватних видавництв, а також право контролю над змістом рукописів [14, 11].

Одним з перших законодавчих актів, що регулювали стосунки між Державним видавництвом та приватними видавництвами, був Декрет РНК “Про приватні видавництва”, у якому визначались основні засади за якими повинні діяти приватні видавництва. Зокрема, у Декреті зазначалося: “2. Для створення видавництва необхідно мати дозвіл Державного видавництва або відповідного місцевого органу. 5. Видавництвам належить право вільного збуту за повну вартість друкованих творів, виданих на їхні власні кошти без субсидії з боку держави. 8. Видача дозволів на створення видавництва та на друкування рукописів покладається на Державне видавництво та його відділення на місцях.

Також згідно з положеннями Декрету Державне видавництво та його органи на місцях мали першочергове право на купівлю повного тиражу або його частини, за ціною, яка не повинна перевищувати оптову. Ті видавництва, що існували раніше, мали пройти процедуру ререєстрації. Приватним видавництвам дозволялося мати власні друкарні, склади, магазини і т.д., але при цьому зазначалося, що оренда чи купівля друкарні може бути здійснена лише з дозволу Президії Вищої ради народного господарства, згоди Державного видавництва та Центрального комітету друкарів. Отже, держава зберігала за собою всі важелі контролю за діяльністю приватних видавництв та мала на них вплив.

Отже, у 1919 – 1921 роках режим продовжував шукати форми загального контролю над друкованим словом. У зазначений період чітко виявляється тенденція до централізації процесу управління видавничою справою, результатом зазначеного процесу було створення Державного видавництва, яке мало контролювати всі складові видавничого процесу – від змісту до опублікування та розповсюдження друкованих видань. Перехід до нової економічної політики сприяв появі чималої кількості приватних видавництв, діяльність яких не завжди відповідала інтересам влади, що у свою чергу змусило її вдатися до пошуку більш ефективної форми контролю за друкованим словом, яка з’явиться 6 червня 1922 року у вигляді нової структури – Головного управління у справах літератури та видавництв.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора: 1929 – 1953. – СПб.: Академический проект, 2000. – 312с.
2. Див. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400с.
3. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. Р-130. – Оп. 2. – Д. 194.
4. ГАРФ. – Ф. Р-130. – Оп. 3. – Д. 247.
5. ГАРФ. – Ф. Р-395. – Оп. 1. – Д. 1.
6. ГАРФ. – Ф. Р-395. – Оп. 1. – Д. 24.
7. ГАРФ. – Ф. Р-1250. – Оп. 1. – Д. 57.
8. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX – XX вв. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368с.
9. Зеленов М.В. Аппарат ЦК РКП (б) – ВКП (б), цензура и историческая наука в 1920-е годы. Нижний Новгород, 2000. – 540с.
10. Издательское дело в первые годы Советской власти (1917 – 1922гг.) Сборник документов и материалов. – М.: Книга, 1972. – 240с.
11. Институты управления культурой в период становления. 1917 – 1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы. – М.: РОССПЭН, 2004. – 312с.
12. Левченко И.Я. Цензура как явление общественное: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук / Уральский государственный университет. – Екатеринбург, 1995. – 19с.

-
13. Отчет редакционного сектора Государственного издательства за 1922 год // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: РОССПЭН, 1997. – 632с.
 14. Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20-е годы. – М.: Наука, 1984. – 111с.
 15. Цензура в Царской России и Советском Союзе. Материалы конференции 24 – 27 мая 1993г. – М.: Рудомино, 1995. – 175с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позднякова Інна Сергіївна – асистент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми цензурної політики в історії радянської Росії 20-х років XX століття.